

Kezdeti filozófiai tájékozódások a Bethlen Kollégiumban

Semmilyen közösség szellemi élete sem lehet teljes értékű, ha a filozófia nem érvényesül benne az őt megillető súllyal. A korral lépést tartó filozofálás viszont föltételezi az elmúlt korok eszmei vívódásainak-vívmányainak az ismeretét, értékelését, meghaladását. El kell sajátítani a bölcséleti gondolkodás történetének világviszonylatban kimagasló teljesítményeit. Ugyanakkor okulni kell abból, ahogy hazai elődeink igyekeztek meghonosítani a szerintük erre legmél- több filozófiai nézeteket. Hajdani kudarok, tévedések és mulasztások is nagyon tanulságosak lehetnek. Régi sikerek, belátások, alkotni akarástól fűtött fogé- konyságok feltárulása pedig ösztönözhet a mának megfelelő folytatásra, a most időszerű tudatszükségletek elmélyítésére és kielégítésére. Természetes tehát, ha immár húsz éve egyre kitartóbban, állami támogatással folyik a *hazai világné- zeti eszmélkedés sok százados útjának tudományos kutatása*. E munka szerves része az erdélyi magyar filozófiai hagyományok felszínre hozása, megrostálása, ápolása.

Művelődési örökségünk számbavételekor a Bethlen Kollégiumbeli filozófia- oktatás bemutatása elsőrendű, izgalmas feladat. Teljesítéséhez egybegyűlt a szükséges nyersanyag zöme, amelynek földolgozása szakemberek számára is jó néhány kellemes meglepetést ígér. Az alábbi (még nem végleges) töredéket ké- szülő tanulmányomba szándékozom beilleszteni.

Jó három évszázaddal ezelőtt Melanchton „kálvinizáló” vejét, Peu- cert hívta Moldvába tanítani a protestáns Despot Vodă. Néhány év múlva a híres Ramust próbálta megnyerni Gyulafehérvárra rektornak Erdély (és minden idők) egyetlen unitárius fejedelme. Egyikük sem jött le, de behatolt hozzánk is Philipp Melanchton csonka (a metafizikát mellőző) arisztotelizmusa és Ramus mérsékelt, inkább skolasztikaellenes antiarisz- totelizmusa, Alstedius révén pedig a kettőt egyeztető „philippo-ramiz- mus”.

J. H. Alstedius (1588—1638), a Bethlen alapította főiskola európai hírű szervezője, nemcsak Ramusszal, hanem a Bibliával is igyekezett kö- zös nevezőre hozni a Stagiritát. Gondosan ápolta az ókor e legegyeteme- sebb koponyájának nagyjából realista rendszerességét. Számos műve közt akad külön metafizika is, amely bőven merít az olasz arisztotelizmust ra- gyogóan képviselő Zabarellából, de a spanyol újskolasztikától — kivált Suareztól — sem restell átvenni. Alstedius írásainak neoarisztotelikus szelleme valahogyan (többnyire a melanchtoni, reformátori, reformista módon) tiltakozás a nagy görög bölcselő évszázados elskolaszticizálása el- len. Ugyanakkor ez a neoperipatetikus szellem párosult a református

Pierre de la Ramée sajátos, gyakran csak deklaratív antiarisztotelizmusával. E kétféle protestálás — a Stagirita gondolatainak „katolicizálása“ és dogmává nyomorítása ellen — Alstediusnál megfért egymással. És megfért a lullizmussal is, mely már önmagában eléggé különös, amennyiben mágikus színezetet ad matematizáló racionalista irányulásoknak. Hogyan kapcsolható össze Raymundus Lullus „kombinatorikus művészete“ a logikának Ramus javasolta újjáalakításával? Nem túl nehezen, hisz Ramus csodálattal adózott a matézis logikumának. A szóban forgó kapcsolatot tovább színezte a cseppet sem ramista Giordano Bruno „posztumusz“ és igen óvatossá bevonása. A filozofálásnak ez a hőse (akit Apáczai nem említ, de akitől feltétlenül tanulhatott anyanyelv-szeretettel) kitartóan vallotta, hogy az *ars Raymundi* továbbfejlesztése a logika és a szónoklattan átfogó reformálását nyújtja. Bruno a *De lampade combinatoria Lulliana* közlételevelében, 1587-ben, Forgách Mihály wittenbergi „magnificus“ rektorsága idején tartotta e neves német egyetemen *Artificium perorandi* című tanfolyamát, melyben Lullus és Arisztotelész retorikai elveit igyekezett egybeolvasztani, s amelyet éppen Alstedius adott ki pontosan egy negyedszázad múlva Frankfurtban, saját bevezetőjével.

Alstedius, részint a rameo-arisztotelista Keckermann hatására, harmonikus rendszerezést szorgalmazott és művelt, nem utolsósorban a logika terén. Itt Lullus ideográfiai eljárásának a továbbvitelével a XIX. századi W. Hamilton egyik távoli előfutára. Közlebbtről forrásul szolgált például Leibniznek, aki egyik korai értekezésében utalt Alstedius lullizmusára, és Enciklopédiáját is becsülte. Enciklopédizmusával, valamint — többek közt — a szemléletesség didaktikai követelésével kedvezően hatott olyan jelentős közvetlen tanítványaira, mint Comenius és Bisterfeld. De míg a nagy cseh nevelő pánszófiája Alstedius misztikus váradalmait is ápolgatta, Bisterfeld inkább a pánharmonizmust fejlesztette tovább, és pedig a dolgok egyetemes összefüggésének olyan elvévé, melyből Leibniz is bevallottan ihletődött (Bisterfeld néhány írásának leydeni kiadása útján). S ha már filiációk sorolásánál tartunk, tegyük hozzá: Bisterfeld Campanellából és Baconból is merített (megvolt neki például a baconi *Sylva sylvarum* című angol nyelvű természettudományi munka), ő maga pedig erősen befolyásolta az erdélyiek közül Apáczaikat és — nemcsak ez utóbbi által — Pápai Páriz Ferencet (aki Bisterfeld logikája 1649-es kiadásának egyik, ma Kolozsvárt őrzött példányát alaposan „megszéljegyzelte“).

J. H. Bisterfeld (1605?—1655) egyetértett Comeniusszal a Bacon-tiszteletben, de nem a metafizika elhanyagolásában, ugyanis szerinte a lételmélet rendszerezi minden tudománynak — a teológiának is! — az alapjául tekintendő axiómákat, tehát a teológiának nincs joga szembehelyezkedni azzal, ami „igaz filozófiailag“. Erős ontológiai érdeklődésével Bisterfeld a maga apósának, Alstediusnak egyik nem-ramista, lényegében neoarisztotelikus irányvételét folytatta. Szintén arisztotelizált (ha úgy tetszik: „verulamizált“) az érzéki megismerés nagyraértékelésével; s a velünk született, „természet adta“ eszmék tézisének az éle nála nem az empirikum, hanem a skolasztikában oly kedvelt mesterkélttség ellen irányult, így a Ramustól is hangoztatott józan ész vagy természetes logika magasztalását támogatta (közvetve a természetjogi haladó spekulációkat is). Bisterfeld velünk született ideáknak tulajdonította az elmék össz-

hangját egymással és a külső természettel. A dolgok univerzális egybe-
kapcsoltságából (panharmonia) származtatta kölcsönhatásukat (immetatio),
ez utóbbit meg bármely szintézis („genesis“) és elemzés nyitjának
mondta. Ilyenformán tökéletesítette Alstedius felfogását, akinél a har-
mónia többnyire csak eltérő álláspontok összeboronálása. Ugyanakkor az
alstediusi lullizmust is élénken fölkarolta (leginkább a halála után meg-
jelent írásaiban), nyíltan kifogásolva Bacon és Campanella hallgatását
az *Ars magna* felől. E nézeteltérés persze nem gátolta a *Bisterfeldius re-
divivus* címen összegyűjtött munkák hágai kiadóját annak kijelentésében,
hogy a lordkancellárrá lett bölcselő tervezte metafizikát éppen Bisterfeld
valósította meg. Ami jókora túlzás; mint ahogy túloz Apáczaiknak nyolc
évvel későbbi, a gyulafehérvári beköszöntőben elhangzott vallomása, mi-
szerint ő Enciklopédiájában azon fáradozott, „hogy ha Ramus föltámadna
halottaiból, ezt a művet a többi ilyen munkánál inkább magáénak fo-
gadhatta el“. Ez a vallomás szerénytelennek látszik, de tulajdonképpen
túl szerény, elvégre szerzője már nem egy vonatkozásban korszerűbb,
sőt éppenséggel karteziánus volt. Bisterfeld viszont nem tanult Descartes-
tól, bár kölcsönös rokonszenv fűzte Heereboordhoz, aki *Philosophia na-
turalis*ában (1655) karteziánus elgondolásokat bugyolál a peripatetikus
fizika kifejezőmódjába.

*

Betűrend és időrend ritkán azonos. Ilyen ritkaság az, hogy a Bethlen
Kollégium első három kimagasló professzora Alstedius, Bisterfeld és az
apácai születésű Csere János. Ez utóbbi sok tekintetben *alfa*, úttörő,
kezdeményező. Természetesen folytatója is elődeinek, nem utolsósorban
tematikailag. Széles, de nem széthulló érdeklődési körével továbbviszi
azt, ami Alstediuséknál Arisztotelész realista rendszerességéhez kapcsoló-
dott. Alighanem a presbiterianizmus volt az a legfontosabb eszmei ösz-
tönzés, amelyet Apáczaik már honi tanulásakor (Bisterfeldtől is) magába
fogadott, akárcsak előtte Tolnai Dali János. Az egyházkormányzat *vilá-
giasításának* a törekvéséhez jól talált a karteziánus filozófia, mely csakis
helyeselheti a tananyag *világiasabb*, realiztikusabb összetételét és tár-
gyalásmódját. S ha igazán az életnek (non scholae, sed vitae) akarunk
nevelni, akkor — követelte Apáczaik — oktassunk élő nyelven, legalább
a népiskolában. Ilyesmit egyébként már Bisterfeldék pedzegettek. Apáczaik
döntő filozófiai többlete velük szemben az, hogy eljutott Descartes-ig. A
teológia doktora volt, érthető okokból, de nyílt karteziánus messze
esett az ortodox, sőt a „karteziánus“ teológiai skolasztikától is, mi több:
még karteziánus *filozófiai skolasztikának* sem mondható. Az el nem sko-
laszticizált Descartes-követés osztozik ugyan nála más tendenciákkal, ezek
azonban főként ramista és puritánus jellegűek, csak elvétve ósdim iskolá-
sak. Persze a nagy francia bölcselő rendszere sem mentes holmi skolasz-
tikumtól. Még kevésbé *proles sine matre creata*, még ha a forráskutatók
nem dicsekedhetnek is azzal, hogy számukra itt *mater semper certa est*.

Apáczaik csatlakozását Descartes-hoz elősegíthette az, hogy némely kar-
teziánus eszme előtörténete hazai szálakat is tartalmaz. Alstedius rameo-
lullista mennyiségtan-csodálata nem esik túl távol attól a karteziánus
eszménytől, hogy a filozófia — miként Apáczaik is írja — „a matemati-

kai tudományok bizonyosságáig“ jusson. Ami Descartes intuitivista, a *clare et distincte* íghehatározókban jelszová tömörülő igazságismérvét illeti, Alstedius is előírja, hogy minden fogalom (notitia) legyen *clara et distincta*, Bisterfeld szerint pedig a lény fogalma „per se clara et evidens“, és az ilyen fogalmak velünk születnek. Továbbá: a karteziánus szellem módszerközpontúságától nem éppen idegen Alstedius meggyőződése az *ingenium logicum* módszerkedvelő voltáról. Apáczai már Ramusnál is főként a „pompás metódust“ dicséri, a filozofálás descartes-i módszeréről meg ezt írja: „valamennyi közt a legjobb“. Enciklopédiáját „az igazság szabadságának lobogója alatt“ nyújtja honfitársainak, mint aki „senkinek sem szolgája“, tehát — toldjuk hozzá Alstediusból merítve — a filozófiai szabadságot szerető *ingenium socraticum*nak hódol, nem esküdve egyetlen mester szavára sem.

Alstediusékat messze meghaladva, a módszeres — méghezózá *akarat*-módként definiált — kétely során Apáczai eljutott a föltételes ateizmusig: „... könnyen feltehetjük, hogy se Isten, se ég, se föld, se semmi test ne legyen.“ Hasonló úton érkezett az anyag létének és érzetmeghatározó jellegének *filozófiai* bizonyosságáig: „... nincsen nekünk hatalmunkban, hogy inkább egyet, mint mást érezzünk, hanem az attól a dologtól vagyon és függ, mely a mű érzékenségünket megilleti.“ Igaz ugyan, hogy szerzőnk sietve — mintegy „ismeretelméleti érdekből“ is — posztulált egy minket meg nem csaló teremtt, de eszmetörténetileg a hangsúly azon a karteziánus álláspontján van, mely szerint nem tévedünk, „mikor csak azt állítjuk avagy tagadjuk, amit világosan és megkülönböztetve értünk“, és „a mű megcsalattatásunknak nem az értelem, hanem az akarat az oka“. Ha aztán Apáczai alapvető fontosságot tulajdonít a vallásosságban az akaratnak, ezzel nem minősíti a vallást illúzióknak, hanem gyakorlati oldalát emeli ki, ellentétben a dogmatikaival.

Apáczai elsősorban nagy jellem volt, sziklaszilárd akarat. Világnézetének voluntarista eleme nem szubjektívizmust vagy önkényességet tükröz, hanem az objektív valóság megjavításáért buzgólkodó szándékot. Első beköszöntője „a bölcsesség tanulásáról“ szölt (erőteljes hangsúllyal a „közéleti ügyeken“), és miután elűzték Gyulafehérvárról, nem „bölc“ lemondással köszöntött be Kolozsvárt, hanem a sok „nagyon rosszul intézett közügy“ bírálatával, *de summa scholarum necessitate* értekezve érvelve. S nem olyan iskoláért hadakozott, melyben eluralkodik valamilyen *Summa theologiae*. (Mellesleg: az előreformációs törekvésektől sem idegen Temesvári Pelbártra talán azért is utalt, mert ennek voluntarizmusa ellentmond Aquinói Tamás *Summa theologiae*-jának.) Apáczai tudta, hogy a jó iskola szerfölött szükséges, de nem elégséges. Tudta, persze a maga módján, hogy nemcsak a tananyagnak kell kiszabadulnia az előítéletek rabigájából, hanem a „nyomorúságos jobbágyságban“ sínylődőknek is meg kell szabadulniuk az előjogokkal bírók telhetetlenségétől. Előítéletek és érdemtelen privilégiumok helyett judíciumot és just hirdetett. Nem utolsósorban: just a jogbitorló zsarnok megölésére. Nem volt — nálunk nem is lehetett akkor — forradalmár, azonban népiskolákat követelve a polgári népuralom elősegítésén munkálkodott. Természettudós sem volt, ám a természettudományoknak jelentős helyet biztosító hazai egyetem sürgetésével (is) korszerűbb termelést, civilizálódást, magasabb élet-színvonalat tűzött ki célul.

Testileg roppant „gyöngé nadszál“ volt Apáczai. Korán lekaszáta a halál. De végig erélyesen gondolkozó racionalistának bizonyult, aki — minden biblikus vagy babonás elképzelése ellenére — a *credo quia absurdum*-mal egy bátor és büszke *cogito*-t szegezett szembe. Nem kátét vagy imakönyvet szerkesztett, hanem például (és példásan) *Magyar logikátskát*. Ez mindenképp elég nagy érdem ahhoz, hogy teljesen fölösleges legyen bármilyen eltúlzása. Tartalmilag ez a kis tankönyv Amesius közvetítésével Ramushoz kapcsolódik, és legalábbis történetietlen volna a Descartes-tól sem kidolgozott karteziánus gondolkodástan megalkotását várni Apáczaitól. Könyvecskéjének anyanyelvűsége maga is határozottan hősi vállalkozás, bár nem előzött meg vele egyetlen nagy nyugat-európai nemzetet sem. Az utóbbi tényt azért hangsúlyozzuk, mert Kazinczy nyomán jó másfél évszázada variálják azt az ábrándot, hogy hazánkfia évtizedekkel a németek — nevezetesen Thomasius — előtt művelte az anyanyelvű tudományosságot.

Thomasius, akivel az erdélyi Rhegenius is vitába szállt, valóban későbbi nemzedék tagja. De Velencében már 1547 és 1567 között vagy fél-tucat olasz nyelvű logika jelent meg, például R. Agricola dialektikájának a fordítása 1567-ben. (Pár évvel előbb, Kolozsváron nyomtatott dialektikájában Molnár Gergely többször utal Agricolára.) Ez a holland származású humanista azért is érdekelt minket itt, mert Cicero és Quintilianus retorizáló, L. Valla által felújított álláspontját képviselte a logikában, s ezzel J. Sturm révén Ramusra is nyilvánvalóan hatott. Nos, maga a ramusi dialektika már 1555-ben napvilágot látott franciául, majd angolul (1574), hollandul (1585, 1614, 1644) és németül (1587; egy évvel előbb Z. Ursinus németül értekezett a ramista oktatást illető aggályokról, 1625-ben pedig S. Buscher szintén német könyvecskében vallja Ramée gondolkodástanának a hasznosságát). Vannak meglepően korai nemzeti nyelvű logikák is: német 1533-ból, angol 1551-ből, spanyol 1568-ból. Az angolul írottak közül kiemeljük még a Fennerét (1584, 1588), mert ő Apáczai Enciklopédiájának egyik forrása, és a Blundevile-ét, melyet 1619-ben adtak ki harmadszor. A francia szakirodalomból elég végül megemlíteni, hogy az 1640-es években az ötödik kiadásnál tartott Du Pleix logikája és Molinaeus *Éléments de la logique françoise*-a; és 1642-ből való az Arsy-féle, utrechti *La logique françoise*. 1649-ben jött ki Amszterdamban a Ramust tolmácsoló *Nederduytsche Dialektike*. Tehát Apáczainak az anyanyelvűség, sőt a címadás terén is nyugati minták lebeghettek a szeme előtt a *Magyar logikátska* megírásakor (1654). Ez az egyetlen példányban fennmaradt mű nem olyan jelentős tartalmú, mint mondjuk a Caramuelé, mely már címében metalogikát ígér (éppen 1654-ben), és nem olyan szintű, mint a karánsebesi születesű Gabriel Ivulé, amelyik ugyancsak 1654-beli és unikum. (Ivul arisztotelikus volt, akárcsak az a Bartholinus, akinek egyik logikai munkáját újra kiadták Szebenben 1648-ban, valamint a brassói M. Albrich, aki 1655-ben publikált egy logikát.)

A bőséges külföldi előzmények mit sem változtatnak azon, hogy Apáczai magyar logikája túl korán jött, másfél századdal előzve meg a hazai viszonyokat. Orientációja pedig európai viszonylatban sem volt elkésett. Milton, a kimagasló angol költő, szinte két évtizeddel később tett közzé ramista logikát, méghozzá latinul. 1680-ban, Kolozsvárt nyomatta ki „in usum Philo Rameorum“ készült kompendiumát Tolnai F. István,

aki üdvözölte volt Martonfalvi György 1658-as, utrechti Ramus-átdolgozását. Tolnai könyve teljesen latin, Martonfalvi ellenben közbeiktatta — majdnem változatlanul — Apáczai logikai műszavait.

*

Mintákat lehet többé-kevésbé eredetien követni, sőt maga a minta-választás szakítást jelenthet bizonyos rutinnal vagy tradícióval. A kelet-európai viszonyokhoz mérten Apáczai nagyon is eredetien, jól és mérészen választott mintaképeket. Elszántan, alkotókészséggel vállalkozott igen haladó eszmék magyar nyelvű megszólaltatására. Enciklopédikus anyanyelvűsége nem pusztán alakí, fordítói mozzanat volt, hanem gondolatgazdag fordulat, a maga nemében forradalmi tett. Ugyanaz az előrendítési akaró néphűség filozofáltatta édes anyanyelvén, amely anyaszentegyházának demokratizálására biztatta teokratikus mezben. Nem zavarta őt tudomány és hit, racionalizmus és puritanizmus ellentéte, mert mindkettőt ugyanabból a humanista boldogítási törekvésből tette magáévá. A progresszív embertannak és a feudális nyomorral szembeze-gülő emberségnek volt egyik korai hazai híve. Persze kételkedése nem ment túl a descartes-i dualizmuson, és a „nyomorúságos jobbágyság“ állapotát bírálva nem ítélte el az egész rendiséget. Nem tűzte ki feladatul az elnyomott osztályok felszabadítását, de az ő érdekében óhajtott a gondolatszabadságot, „a filozófiai munka szabadságát“. S „a bölcsel-kedés régi szabadságának“, nem pedig szolgálólányként, *ancilla theologiae*-ként való kezelésének az érdekében vallotta, hogy a filozófia nélkülöz-hetetlen szolgálatokat tehet a Szentírás puritánus magyarázatában.

Apáczai lelkét a tisztaságszomj uralta. Ezt a szomjúhozást oltogatta a puritanizmussal, mely a Bibliát akarta megtisztítani a skolasztikus-maradi teologizálás egész „bibliográfiájától“. Tisztaság után sóvárogva csatlakozott a melanchtono-ramizmushoz, mely sokak szerint Arisztotelész tanairól volt hivatott lemosni a középkori ideológiai szennyeződést. Ugyancsak megtisztulásnak érezte a karteziánus tisztánlátást vagy evi-dencia-élményt. S ide kapcsolnók azt is, hogy purista módon segítette elő a magyar szaknyelv születését, erősödését.

A nevelői erosz olyan megszállottjánál, mint Apáczai, a *clare et dis-tincte* jelige mélységesen pedagógiai célzatú. Mindig hozzáértendő az a mondás, hogy jól tanít, aki jól *disztingvál*. Leghaladóbb karteziánusaink-nál ez a mondás már nem csábít a skolasztikusoknak annyira kedves szőr-szálhasogatásra, és nem pusztán didaktikai, iskolás elv. Náluk a *clare et distincte* nem csupán egyéni evidencia-vágyat, elme-higiéniát fejez ki, hanem valamelyes felvilágosítói törekvést is. (Már maga az *Aufklärung* szó eredete figyelmeztet, hogy a XVII. század racionalista *claritas*-igénye előjáték a felvilágosodáshoz, ha nem éppen korai illuminizmus.)

Apáczai a *cogitatio*-nak, a descartes-i *cogitatio*-nak lelkes és nagy te-hetségű erdélyi agitátora volt. Az elmaradott hazai adottságokhoz képest annyira haladóan gondolkodott, hogy szinte létét, legalábbis értelmi-ségi pályafutását, veszélyeztette. S éppen mert így gondolkozott, létezik számunkra is példamutatóan.

Hajós József